

“Pap, ben je daar nog?’ vraagt Ben angstig.
‘Jazeker.’
‘Ik zie je niet meer.’
‘Toch ben ik er,’ zegt hij, ‘zelfs als je me niet ziet. Ik zal er altijd zijn.’”
A.M. Homes, Dit boek redt je leven, zevende druk 2013, p. 147-148

Sensatie:
1796: ‘gewaarwording’, 1896: ‘opzien’
Sensationem (lat.): 4^e naamval van sensatio: waarneming, gewaarwording, sensatie
Sensus / Sensum (lat.): waarnemen met de zintuigen, bemerken. Sensatus (lat.): verstandig, intelligent
Van Dale Groot etymologisch woordenboek, 1997, p.793

Deze kerk redt je leven

De zonnesteek van Stendhal

De Franse schrijver Stendhal belandde in 1817 in het ziekenhuis. De nabijheid van het werk van grote meesters bezorgde hem gevoelens van extase, hartkloppingen en flauwte. Een Florentijnse psychiater behandelende zoveel patiënten met soortgelijke verschijnselen, dat zij het ‘het syndroom van Stendhal’ noemde. Wat is dat nu precies, dit syndroom? Misschien is het onversneden emotie, veroorzaakt door de overweldigende aanwezigheid van nog steeds canonieke kunstwerken? Of zou het gewoon de felle Florentijnse zon zijn – een zonnesteek laat zich over het algemeen in dezelfde bewoordingen beschrijven als dit romantisch aandoende syndroom.

Hoe dan ook, het gemiddelde kind in Groningen lijkt voor geen van deze verschijnselen te hoeven vrezen. De zon schijnt er met noordelijke zuinigheid. En de meer dan 400 gaafste vroeg-middeleeuwse kerken van Europa staan verspreid over het vlakke land van Friesland, Groningen, en het Duitse Ostfriesland. Maar ook het bescheiden voorkomen van vele representanten van de totale collectie (in de gedaante van ‘dorpskerkje’), én de blinde vlek die mensen kunnen ontwikkelen voor vaste onderdelen van hun dagelijkse werkelijkheid, zorgen er waarschijnlijk voor dat er geen gevalsbeschrijvingen bekend zijn van het syndroom van Stendhal in Groningen.

De Groninger kerk: sensationele plek

Eigenlijk wel jammer. Groninger kerken worden bepaald niet gezien als een sensationele plek. Terwijl je nergens ter wereld zoveel romaanse en laat-romaanse kerken aantreft als aan de Waddenkust van Noord-Europa. En de kerken in Groningen staan er bovendien voor het grootste deel uitstekend gerestaureerd en onderhouden bij.

Sterker nog: sinds ik me bezighoud met erfgoededucatie voor de Stichting Oude Groninger Kerken, heb ik gesproken met leerkrachten die geen enkel argument kunnen bedenken waarom ze met hun leerlingen naar een oude kerk zouden moeten gaan. Opmerkingen zoals ‘daar vinden de kinderen niets aan’, en ‘er is niets te doen’ heb ik meer dan eens gehoord. Ik wil in dit essay betogen dat een oude Groninger kerk juist wél een sensationele plek is. Voor wie het wil zien.

Welk verleden bepaalt ons heden?

Barend van Heusden legt in het artikel "Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs" uit waar de term 'erfgoed' en de beroepspraktijk 'erfgoededucatie' vandaan komen. De academische geschiedschrijving vertelt ons niet welk verleden, of welk aspect van het verleden, ertoe doet. Toch hebben mensen er behoefte aan te weten wat van het verleden de moeite waard is om te bewaren, en wat niet: "Erfgoededucatie wil in die behoefte voorzien: het benadert de geschiedenis vanuit wat uiteindelijk een heel praktische vraag is: *welk verleden bepaalt ons heden, hoe doet het dat, en wat vinden wij daarvan? Wat doen wij met ons verleden? Wat kunnen we, en wat willen we er nog mee?* (...) het gaat om het verleden als een bron van inzicht en kennis waarmee je in het dagelijks leven iets zou kunnen doen, iets wat een praktische betekenis en waarde heeft."

Een (hier gecursiveerd) deel van de naar voren gebrachte 'praktische vraag' biedt een argument om een Groninger kerk te bezoeken met leerlingen. Als je het verhaal van Groninger kerken vertelt, valt op hoezeer dat samenvalt met de ontstaansgeschiedenis van (delen van) onze provincie.

Immers: in de vroege middeleeuwen was het water een voortdurend levensbedreigende factor voor mensen. Daarom vestigden ze zich op hoger gelegen land, de zogenaamde huiswierden. Op deze wierden verrees vaak een toevluchtsoord: een kerk van steen, de veiligste plek als het water kwam. De kerken zijn verbonden met het gevecht om het bestaan in de strijd tegen het water, en zijn bovendien eigenhandig gebakken van de klei van Groninger grond. Ze staan er niet toevallig, en als ze er níet hadden gestaan was er misschien geen 'heden' zoals we dat nu kennen; waren onze 'voorouders' verdrongen, en was er geen toren te zien als landmerk aan de horizon, als vast ijkpunt in het behang van onze dagelijkse werkelijkheid. Daarmee bepaalt dit verleden ons heden, daarmee gaat een Groninger kerk ook over onszelf en het nu.

Deze kerk redde je leven – maar wat vindt een kind van nu daarvan?

Kerken hebben levens gered, in de strijd tegen het water. Levens van wat ik onze 'voorouders' noem; als ze dat niet in letterlijke zin zijn (omdat onze voorouders uit Wassenaar of Kuala Lumpur komen bijvoorbeeld), dan wel in overdrachtelijke zin: het gaat om de mensen die eerst het land bewoonden waar wij ons nu hebben gevestigd, het land dat wij van hen 'erfden', en waarvan zij het aanzien bepaalden met hun bouwwerken. De mensen wier verleden ons heden bepaalt.

Maar, als ik kritisch kijk naar mijn argumentatie is de vraag 'Welk verleden bepaalt ons heden?' niet zo eenvoudig te beantwoorden als het misschien lijkt. Voor mij, vol van historische feitenkennis en emotionele betrokkenheid, is het evident dat de kerk van toen ook over mij gaat. Maar geldt dat ook voor kinderen die de kerk bezoeken?

In algemene zin zijn relationele verbanden voor alle mensen, ongeacht hun leeftijd, uitermate belangrijk. Mensen zijn sociale wezens. Enerzijds zitten we opgesloten in onszelf. Een ander kan nooit voelen wat jij voelt, jouw pijn, verdriet of slapeloosheid wegnemen, nooit zien door jouw ogen, meedrijven op jouw fantasie, nooit inpluggen op jouw gedachtegang. We komen nooit los van deze

aangeboren eenzaamheid. Daar zijn we ons ook van bewust, we wéten dat we in essentie eenzaam zijn. Anderzijds wordt ons handelen bepaald door het streven naar relatie. Elke waarneming betekent bijvoorbeeld al contact tussen het ik en het/de ander(e). Het streven naar betekenisvolle (sociale) verbanden, naar 'tweezaamheid', is ons net zo aangeboren als onze eenzaamheid.

Het troostende, bevrijdende en in overdrachtelijke zin levensreddende van kunst, muziek, theater, dans, literatuur en erfgoed schuilt in de reflectie op dit dubbelzinnige menszijn. Voortdurend zien we een ander, én onszelf weerspiegeld. Die ander zien we door te kijken naar een toneelstuk, een boek te lezen, een kerk te bezoeken, een kunstwerk te observeren. Stuk voor stuk zijn dat producten van het brein van een ander of anderen, waarmee iets wordt uitgedrukt van hoe het er in de black box van dat brein aan toe gaat. Hoe de maker het ervaart om mens te zijn.

Onszelf zien we doordat we op deze uitdrukingsvormen reageren, doordat we eraan relateren. Door deze confrontatie ontstaat het besef dat hoewel we in de aard van ons menszijn alleen zijn, we daar tegelijkertijd niet alleen in staan. Dit besef kan ook ontstaan bij het willekeurige kind, dat oog krijgt voor sporen uit het verleden, en de makers ervan, in een middeleeuwse kerk op steenworp afstand. Maar hoe kan ik ervoor zorgen dat kinderen daar oog voor krijgen, dat ze gaan 'zien'? Hoe faciliteer ik kinderen in het aangaan van een relatie met 'voorouders' in een kerk, waar zij zelf ook wat aan hebben?

Dat moet je zien

Om deze vraag te beantwoorden maak ik een uitstapje naar de literatuur. De Amerikaanse schrijfster A.M. Homes omschrijft haar drijfveer als volgt: "Dát is mijn obsessie: mensen en dingen laten zien zoals ze echt zijn. Mijn personages zitten altijd in situaties waarin ze iets niet willen zien. Ik grijp ze in hun nekvel en druk ze met hun gezicht op de zere plek. Kijk! *You. Must. See. This.*"

In haar roman 'Dit boek redt je leven' (2006) is het de hoofdpersoon Richard Novak die na een existentiële crisis opnieuw moet leren emotionele betrekkingen aan te gaan en te onderhouden met zijn naasten: zijn ouders, zijn zoon Ben; eigenlijk alle mensen om hem heen. Meegevoerd door Homes technische beheersing ('show, don't tell') zien we Richard zonder onderscheid contact maken met alles en iedereen in zijn omgeving, plompverloren en soms onthutsend naïef. Richard kijkt daadwerkelijk naar anderen, en wordt zelf steeds opener.

Hij is uiteindelijk zozeer in staat om mee te drijven op de stroom van het leven, dat hij wanneer hij een natuurramp meemaakt, hij komt in een vloedgolf terecht, hij in staat is om gelukkig te zijn. We lezen ('zij' is hier zijn ex-vrouw): "Zij ziet hem live vanuit New York; hij zit op een eettafel midden op zee. 'Gaat het wel daar?' vraagt ze. 'Fantastisch, beter dan ooit,' zegt hij naar waarheid. 'Ik laat me gewoon drijven, ik zie wel wat er gebeurt.'"

Het slot deed mij als lezer naar adem snakken, zie het eerste motto. Want wordt Richard nu verzwolgen (door het water, door zijn manier van leven) of niet? Het heeft een religieuze connotatie als Richard tegen zijn zoon zegt dat ook als hij hem niet meer ziet, hij er altijd zal zijn; er is kennelijk een onverbreekelijke relatie.

Voor Richards zoon is zijn vader er altijd, als letterlijke biologische voorvader. Maar dit slot is ook te interpreteren als een reflectie op het leven en de literatuur zelf. Richard, een personage dat met alles en iedereen contact maakt, 'zal er altijd zijn'. De schrijver, die haar uiterste best doet met het product van haar brein mensen te laten 'zien', is 'onsterfelijk' vanwege deze nalatenschap; het geproduceerde boek. Over de grenzen van de dood heen kunnen lezers kennismaken met het gedachtegoed van de schrijfster, de lezers kunnen ten allen tijde contact maken, ook al zien zij haar niet. Net als Richards zoon altijd contact kan maken met zijn vader. Hij is beschikbaar, al is hij niet zichtbaar.

Ik kan eigenlijk niet tegen dat willekeurige kind zeggen: 'Jij móét naar een Groninger kerk, want dat is mooi/zinvol/belangrijk'. Maar ik kan wél zeggen: er is een onzichtbare draad die jou, als bewoner van dit gebied, verbindt met mensen die hier bijna 800 jaar geleden woonden. Die mensen hebben hier iets achtergelaten, dat noch door water, noch door de tijd is verzwolgen. Het is hier vlakbij. Ga je mee kijken? Daarmee zeg ik niet zozeer dat het belangrijk of goed is, maar wel dat het er ís. Er is nu eenmaal een grote concentratie Groninger kerken in de nabije omgeving. Voor veel kinderen in Groningen zijn kerken een onderdeel van het 'behang van het landschap'. Het is beschikbaar.

Homes laat haar hoofdpersoon al klungelend kijken naar álles wat in de nabije omgeving voorhanden is. Richard ervaart contact, en is daardoor uiteindelijk gelukkig. Zo wil ik graag dat kinderen gaan kijken naar een kerk, een letterlijk 'ópzienbarende' plek (denk maar eens aan hoge gewelven en torens), met zoveel sporen van bouwers en makers, uit zoveel eeuwen. Zodat leerkrachten niet meer zullen zeggen: 'Een kerk, daar vinden kinderen niets aan', maar 'Een kerk, dat moet je zien!'

En dan?

Stel dat alle leerkrachten instemmen met de aanname, dat een Groninger kerk een sensationele plek is om met kinderen te bezoeken. Ik heb de kinderen uitgenodigd met het verhaal van de onzichtbare draad die hen met hun voorouders verbindt, en waarvan sporen terug te vinden zijn in dit opzienbarende eeuwenoude gebouw. Maar wat gebeurt er vervolgens: wat gebeurt er met het kind, heeft het kind er wat aan, en wat moet de leerkracht doen? Hoe richten we dit bezoek op systematische wijze in? Hoe wéten we wat we moeten doen? Om tot antwoorden op deze vraag te komen grijp ik nogmaals terug op het eerdergenoemde artikel van Barend van Heusden.

Cultuur in de Spiegel

Onderzoek naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs was nodig, omdat een goed onderbouwde theoretische onderbouwing ontbrak. Gebrek aan kwaliteit en een perifere status was het gevolg. Vanuit 'Cultuur in de Spiegel' worden uitspraken gedaan over wat cultuuronderwijs is, en op welke manier het zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen. Cultuuronderwijs zou moeten bijdragen aan de ontwikkeling van cultureel zelfbewustzijn.

De menselijke cognitie heeft als wezenskenmerk dat het in staat is tot vier basisvaardigheden. De confrontatie met de werkelijkheid leidt tot een voortdurende cirkelgang waarin we kunnen waarnemen

(de zintuiglijke confrontatie), verbeelden (er iets in je brein iets van maken, het waargenomene manipuleren), conceptualiseren (het onderbrengen in een bepaalde categorie) en tenslotte naar analyseren (het pogen na te gaan welke wetmatigheden ten grondslag liggen aan datgene wat je ziet), waarvoor je weer teruggrijpt op de waarneming.

Cultuuronderwijs vormt de reflectieve laag op dit proces, waarin altijd sprake is van dynamiek tussen het ik, en de ander(en) / het andere. Ofwel: de vraag 'wat zie ik?' is automatisch verbonden met datgene wat een ander aan jou laat zien, of dat nu een toneelstuk, een verhaal, een dansvoorstelling of een schilderij is, en wat dat vervolgens weer voor jou betekent.

Ervaren, experimenteren, reflecteren en leren

Tijdens het volgen van de leergang cultuuronderwijs groeide bij mij de overtuiging dat er geen speld tussen deze theoretische onderbouwing te krijgen is. Het geeft een briljante landkaart van de mogelijkheden van ons brein.

Maar vervolgens is het de uitdaging om opnieuw te kijken naar onze beroepspraktijk. Terwijl we eerst niet goed wisten wat we deden (het ontbrak aan een theoretische onderbouwing), hebben we nu in principe instrumentarium waarmee we het onderwijs zo kunnen gaan inrichten, dat het bijdraagt aan ontwikkeling van kinderen.

De traditionele gedachte van onderwijzenden is vaak: wat willen wij kinderen leren? Wat moeten ze weten en kunnen? Als je deze traditie weegt, en in het licht van deze theoretische onderbouwing houdt, ontstaat een nieuwe opvatting. Daarin is de focus verlegd. Ik wil nu onderwijs inrichten met als leidende vragen: Hoe leert dit kind, wat gebeurt er met het kind, hoe werkt zijn of haar brein? Hoe kan ik dat proces faciliteren?

Dit klinkt misschien nogal voor de hand liggend, maar het biedt wel meteen het antwoord op waarom het eigenlijk zo moeilijk is om cultuuronderwijs in te richten. Het zijn immers geen eenvoudig te beantwoorden vragen. We weten in zoverre iets over het menselijk brein, dat we (nu) vier basisvaardigheden kunnen onderscheiden. Maar, zoals zo vaak als je iets weet, ontdek je tegelijkertijd hoeveel je niet weet.

De onkunde ligt op het terrein van oefening met het begrippenkader in de praktijk, en het daarvoor benodigde abstractievermogen. Punten waar ik persoonlijk nog in moet groeien. Ook weet ik veel niet met betrekking tot de ontwikkeling van het kindere brein, over hoe je uitingen van kinderen kunt interpreteren als bewijzen van bepaalde ontwikkelingsniveaus, en over hoe je daarbij in praktijk op aansluit. Bovendien bestaat 'het kindere brein' niet. Riemer, Marit, Herman en Kees bestaan wel. De individuele verschillen tussen kinderen kunnen groot zijn. Het grove raster van de vier basisvaardigheden biedt misschien (voor mij) vooral een uitdaging om, kijkend naar kinderen, te experimenteren, en te blijven reflecteren op ervaringen.

Dit alles wetende, en wetende hoeveel ik niet weet, is de 'en dan?'-vraag (van twee paragraafjes terug) voor mij in dit stadium niet sluitend te beantwoorden. Ik weet nog niet goed genoeg wat er met kinderen gebeurt bij het bezoek aan een kerk, wat ze aan dat bezoek kunnen hebben, en hoe dat

bezoek het beste gefaciliteerd kan worden. Ik denk dat er voor mij persoonlijk ook nog heel veel te leren valt op dit gebied.

Wat er ook gebeurt in een kerk als ik daar kinderen ontvang, ik hoef het in elk geval niet alleen te doen. Ik ben ervan overtuigd dat er genoeg aanwezig is in Groninger kerken om te kunnen experimenteren en leren, zowel voor mij als voor de bezoekende kinderen. Er is genoeg te zien, genoeg te maken, genoeg te categoriseren, genoeg te analyseren. Het is juist die rijkdom en diversiteit in Groninger kerken, die weerslag van leven van onze voorouders, die in mijn beleving voor ieder kind iets te bieden heeft.

Venster op het verleden

Begin maar eens bij de ramen, zou ik bijvoorbeeld tegen de kinderen kunnen zeggen. In veel kerken zijn verschillende soorten ramen te zien. De vormgeving van ramen kun je zien als een verbeelding van het wereldbeeld van de voorouders. Het romaanse raam is smal en hoog geplaatst, laat weinig licht door en benadrukt het sacrale en contemplatieve. Tijdens de gotiek worden de ramen breder, laten meer licht door en vormen letterlijk meer venster op de wereld..

Bij een bezoek aan de kerk kunnen we kinderen vragen stellen: wat zie je voor ramen? Wat zijn de verschillen? Waarom denk jij dat ze het raampje smal maakten, toen? Wat zit daar achter? Welk argument, welke opvatting, welk concept heeft ten grondslag gelegen aan de vormgeving van dat raam? En hoe zou jij een raam vormgeven, hoe ziet jouw venster op de werkelijkheid eruit?

Zo kun je kinderen laten kijken naar ramen, maar ook naar de indeling van de kerk, of naar koorhekken, preekstoelen, kerkbanken, wapenschilden, grafstenen en zerken, waarop je familiewapens en symbolen zoals zandlopers, zonnewijzers, vogels, en doodskoppen vindt. Er is grafpoëzie, er zijn gewelven met schilderijen van engelen en duivels, Christusfiguren, heiligen en apostels, maar ook met decoratieve elementen zoals ranken, banderollen en baksteenmotieven. Groninger kerken bieden ook ontzaglijk veel aanleiding om met kinderen nogmaals, v erder te kijken, en te analyseren: je kunt kijken naar het taalgebruik van middeleeuwers in het omgaan met de dood, aard en betekenis van gebruikte symbolen, of je kunt analyseren hoe het voelt om in een kerk te zijn. En je kunt een analyse maken van hoe het komt dat de kerk van acht eeuwen geleden er nog staat. Welke overtuigingen (religieuze concepten) droegen eraan bij, dat er zoveel kracht en pracht in een kerk werd gelegd?

Aan de slag

In de volop beschikbare Groninger kerken is een rijkdom aan sporen van bouwers van destijds, en van gebruikers door de eeuwen heen. Erfgoed van voorouders, dagelijks landschappelijk behang voor kinderen van nu. Vanuit de relatie die kinderen met deze sporen en de makers ervan kunnen aangaan, ontstaan mogelijkheden voor het ontwikkelen van cultureel zelfbewustzijn. Hoe dat precies in zijn werk gaat, is een proces van ervaren en experimenteren, reflecteren en leren. Iets waarmee ik heel graag, samen met kinderen, leerkrachten, en andere experts aan de slag ga!

Agmar van Rijn,

Leergang cultuuronderwijs, november 2013.